Kognitívno-funkčné aspekty vyjadrovania postojov v slovenčine

Martina IVANOVÁ

Abstrakt
Príspevok sa venuje funkčno-sémantickej kategórii evidenciality, ktorá sa spolu s epistemickou modálnosťou definuje ako subkategória široko chápanej kategórie epistemicity. Tá sa chápe ako jazykové stvárnenie kognitívneho procesu epistemickej evaluácie, ktorý predstavuje východisko na vyjadrovanie epistemických postojov v jazyku. Cieľom štúdie je poukázať na prítomnosť epistemických komponentov vo význame evidenčných jednotiek v závislosti od povahy evidenčného zdroja, ktorý vyjadrujú.

Kľúčové slová
epistemicita, epistemická modálnosť, evidencialita, generalizovaná konverzačná implikatúra

Kontakt
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Slovensko
ivanovmartina@gmail.com

1 Kategória epistemicity

Epistemická evaluácia je popri preferenčnej, axiologickej a emocionálnej evaluácii (porov. Grepl – Karlík, 1998) jedným z prípadov kognitívnych a pragmatických operácií, ktorými hovoriaci špecifikuje svoje postoje ku komunikačnej situácii a zložkám komunikačného procesu. Epistemická evaluácia predstavuje jednu zo základných kognitívnych operácií ľudskej konceptualizácie sveta a prejavuje sa v nej tzv. abstrakčná flexibilita hovoriaceho (k termínu pozri Dolník, 2003). Tá v tomto prípade zahŕňa schopnosť postulovať existenciu dejov a stavov, o platnosti ktorých si hovoriaci nie je istý, resp. pre platnosť ktorých nemá adekvátne zdôvodnenie.

Epistemická evaluácia je podľa K. Boya (2012) zakotvená v kategórii epistemicity, ktorú konštituujú dve subkategórie: epistemická modálnosť a evidencialita. Z kognitívneho hľadiska sa epistemická modálnosť týka epistemickej podpory pravdivosti propozície: prostredníctvom výrazových prostriedkov epistemickej modálnosti hovoriaci kvantifikuje propozíciu na epistemickej škále istota – vysoká miera pravdepodobnosti – stredná miera pravdepodobnosti – nízka miera pravdepodobnosti – neistota. Evidencialita sa zasa z kognitívneho hľadiska týka epistemického zdôvodnenia pravdivosti propozície: prostredníctvom výrazových prostriedkov evidenciality hovoriaci epistemicky zdôvodňuje propozíciu, a to špecifikovaním evidencie, teda informačného zdroja. Kategóriu epistemicity tak

z kognitívneho hľadiska možno opísať ako zdôvodňujúcu podporu pravdivosti propozície (Boye, 2012, s. 20, 31).

2 Klasifikácia evidenčných jednotiek

V teoretickej literatúre sa v tejto súvislosti postulujú dve klasifikačné východiská: zdroj evidencie (ja verzus iní) a typ evidencie/spôsob vedenia (priamy verzus nepriamy), pozri bližšie M. Squartini (2008, s. 918). Výrazové prostriedky špecifikujúce ako zdroj evidencie JA možno označiť ako personálne evidenčné jednotky, výrazové prostriedky špecifikujúce ako zdroj evidencie NIE-JA (INÝ) zasa ako impersonálne evidenčné prostriedky. Impersonálnu povahu majú tzv. reportívne jednotky, ktoré vyjadrujú, že zdrojom postulovania pravdivosti propozície pre hovoriaceho je tvrdenie tretej osoby, cudzia mienka (*Táto ulica **vraj** nie je bezpečná.*). Personálne evidenčné jednotky môžu byť priamej (***Viditeľne** kráča bez kytice.*) alebo inferenčnej povahy (*Peter je bledý ako stena, **očividne** mu je zle.*) v závislosti od toho, či hovoriaci svoje tvrdenie opiera o bezprostredné vnímanie situácie alebo platnosť nejakého faktu postuluje na základe usudzovania. Inferenčné jednotky možno ďalej rozdeliť na percepčne založené (napr. *očividne, evidentne, zjavne*) a nepercepčne založené (*logicky, zákonite*). Percepčne založené inferenčné operátory signalizujú, že hovoriaci sa pri špecifikovaní platnosti propozície opiera o zmyslovo vnímateľný jav, na základe ktorého postuluje platnosť istého faktu (*Vo svetle jedinej holej žiarovky mal tvár žltú.* → ***Očividne** mu bolo zle od žalúdka.*). Pri nepercepčne založených inferenčných operátoroch sa inferencia hovoriaceho neopiera o percepčnú skúsenosť, ale o isté kognitívne pozadie, napr. o logické vyvodzovanie opreté o minulú skúsenosť (*Kde tiekla voda, bol **logicky** spád.*)[1].

3 Vzťah evidenciality a epistemickej modálnosti

Postulovanie zdroja evidencie ako východisko pri kvalifikovaní platnosti propozície sa často interpretuje zároveň ako vyjadrenie stupňa/kvantifikácia jej platnosti. Tento fakt sa opiera o skutočnosť, že istý typ evidencie sa chápe ako epistemicky silnejší než iný zdroj evidencie. Evidenčné jednotky možno v rámci konvencionalizovanej hierarchie umiestniť na os od viac uveriteľnej k menej uveriteľnej evidencii. Uvažovať možno o týchto typoch hierarchií: personálna/deiktická hierarchia: hovoriaci > adresát > tretia strana, senzorická hierarchia: vizuálna evidencia > iná evidencia, hierarchia na základe priamosti: zmysly > inferencia, hierarchia na základe proximity: bližšie k scéne > ďalej od scény, porov. K. Boye (2012).

[1] J. Nuyts (2001, s. 321) v tejto súvislosti konštatuje: „Schopnosť zapamätať si informáciu pochádzajúcu z individuálnej skúsenosti s realitou v lokálnom kontexte a zachovať ju dlhodobo v konceptuálnej štruktúre je základným prostriedkom, vďaka ktorému sú ľudia pripravení poradiť si s vlastnosťami budúcich lokálnych kontextov a zvládnuť ich menej zraniteľne.“

Na základe týchto typov hierarchií sa jednotlivé evidenčné jednotky hodnotia ako epistemicky silnejšie, resp. menej spoľahlivé formy evidencie: napríklad ak je zdrojom evidencie samotný hovoriaci, takáto evidencia vykazuje vyššiu mieru spoľahlivosti než prípad, keď je zdrojom evidencie tretia osoba, jednotky vyjadrujúce vizuálnu evidenciu sa vnímajú ako spoľahlivejšie zdroje než jednotky vyjadrujúce inú percepčne založenú evidenciu (auditívnu, olfaktorickú, taktilnú), zmysly sú spoľahlivejším zdrojom informácií než inferenčné (usudzovacie) procesy, ak je zdrojom informácie prvok bližšie k scéne (v časovom i priestorovom zmysle), jeho spoľahlivosť je vyššia než v prípade prvku vzdialenejšieho od scény a pod.

Vyjadrenie alebo implikovanie istého druhu evidencie je tak zahrnuté v samotnom koncepte epistemickej modálnosti (vychádzame z predpokladu, že hovoriaci sa pri kvantifikovaní platnosti propozície na epistemickej škále celkom prirodzene opiera o evidenčný zdroj s istou mierou spoľahlivosti, z ktorého pri evaluácii vychádza).

V našej koncepcii vychádzame z dvoch hypotéz: (1) existujú evidenčné jednotky s nezrušiteľným epistemickým komponentom (v takýchto prípadoch evidenčná jednotka inherentne implikuje príslušnú epistemickú hodnotu), (2) existujú evidenčné jednotky s epistemickým komponentom, ktorý nie je inherentnou súčasťou ich sémantického profilu (takéto epistemické komponenty môžu byť odsunuté do úzadia alebo neutralizované na základe kontextu).

3.1 Priama percepcia a percepčne založená inferencia

Poukázanie na rozdiel medzi priamou percepciou a percepčne založenou inferenciou súvisí so zavedením pojmu „percepčné pole“. M. Faller (2004, s. 69 – 70) ho vymedzuje takto: ide o súbor lokácií l, ku ktorým má hovoriaci percepčný prístup v čase t. Percepčné pole je podmnožinou fyzického poľa, ktoré ho obklopuje a zároveň zahŕňa aj samotného hovoriaceho. Takáto definícia vylučuje lokácie v obklopujúcom fyzickom priestore, ktoré sú percepčne príliš vzdialené od hovoriaceho, ako aj lokácie mikroskopickej veľkosti. Súčasťou percepčného poľa taktiež nie sú lokácie, ktoré sú v dosahu percepčného vnímania hovoriaceho, ale ktoré sa nevzťahujú na čas t.

Na základe postulovania percepčného poľa môžeme vyčleniť dva typy procesov: priama percepcia sa spája s procesmi realizovanými v čase t, ktoré sú fyzicky manifestované, a tak percepčne dostupné (typicky bývajú vyjadrené predikátmi pohybu, manipulácie s objektmi, modifikácie objektov, kvalifikácie a pod.), porov.

(1) *Je očividne menšia ako hus bieločelá.*

Jednotky priamej percepcie predstavujú evidenčné výrazy s nezrušiteľným epistemickým komponentom, ktorý je tak inherentnou súčasťou sémantickej štruktúry príslušných operátorov. Epistemická hodnota jednotiek priamej percepcie je daná vysokou mierou spoľahlivosti, ktorá sa v našom kultúrnom priestore

prisudzuje vizuálnej percepcii. Nezrušiteľnosť epistemického príznaku sa odvíja od skutočnosti, že keď hovoriaci použije výrazový prostriedok vyjadrujúci priamu percepciu, hovorí, že udalosť videl na vlastné oči, pretože sa odohrala v tej istej deiktickej sfére, ako je jeho vlastná lokácia (de Haan, 1999, in Garrett, 2001, s. 56). Inými slovami, situácia, na ktorú odkazuje takáto propozícia, je plne koncentrická (udalosť je hodnotená z aktuálneho časovo-priestorového uhla hovoriaceho).

Naopak, percepčne založená inferencia sa týka procesov, ku ktorým má hovoriaci nepriamy prístup. Podľa V. Plungiana (2001, s. 351 – 352) sa nepriama evidencia týka prípadov, keď hovoriaci nevníma udalosť priamo, keďže je od nej oddelený v čase alebo priestore. Táto oddelenosť hovoriaceho od udalosti môže teda mať lokálny alebo temporálny charakter. Oddelenie v priestore sa týka percepčne neprístupných lokácií, ktoré nie sú súčasťou percepčného poľa hovoriaceho a hovoriaci má možnosť vnímať iba pozorovateľné stopy a vonkajšie prejavy týchto procesov. Takéto prípady sa spájajú najmä s psychologickými a fyzickými procesmi inherentnej povahy:

(2) *Už dvakrát ho operovali na dlani, na našom stretnutí bol bledý a potil sa – rana ho viditeľne bolela*.

Nepriama, percepčne založená inferencia sa v tomto prípade zakladá na fakte, že fyziologický proces bolesti nie je percepčne dostupný priamo, hovoriaci môže vnímať len jeho symptómy a sprievodné príznaky.

Časové oddelenie sa vzťahuje na procesy, ktoré sa nerealizujú v čase t. Ide o minulé procesy s percepčnými stopami prítomnými v percepčnom poli hovoriaceho v čase t (3) alebo budúce procesy, ktorých realizáciu hovoriaci postuluje na základe istých percepčných signálov prítomných v jeho percepčnom poli v čase t (4):

(3) *Zjavne sa obliekal u bratov Brookovcov, lebo mal na sebe hotovú uniformu*.

(4) *Roztriasli sa mu ruky. Očividne o chvíľu odpadne*.

Epistemickú evaluáciu minulej udalosti na základe prítomných percepčných stôp budeme označovať ako retrospektívnu evidenciu a epistemickú evaluáciu budúcej udalosti na základe aktuálnych percepčných stôp zasa ako perspektívnu evidenciu. V prípade retrospektívnej evidencie je posunuté časové čítanie založené na percepčne vnímateľných výsledkoch udalosti, hovoriaci môže vnímať jej výsledný stav, na základe ktorého vyvodzuje jej existenciu. V prípade perspektívnej evidencie hovoriaci pozoruje symptómy, iniciálne štádium udalosti vo forme percepčne vnímateľných indexov udalosti, na ktorých zakladá svoju inferenciu o perspektívnej realizácii udalosti.[2]

[2] Z psychologického hľadiska je tvorenie scenárov minulej a budúcej udalosti jednou z najnáročnejších kognitívnych úloh. Na jej realizácii sa podieľajú dve kognitívne funkcie: perspektívna a spätná inferencia. V prípade perspektívnej inferencie ide o implikácie na základe jestvujúcich možností, ktoré hovoriacemu pomáhajú identifikovať potenciálne dôsledky. V prípade spätnej inferencie hovoriaci skúma existujúce rezultáty udalosti

V týchto prípadoch sa použitie evidenčného operátora spája (podobne ako pri priamej percepcii) s epistemickým komponentom vysokej miery istoty, ktorý však nie je inherentnou súčasťou sémantickej štruktúry daných jednotiek, ale patrí do ich implikačnej zóny. Vo výpovedi sa epistemická hodnota týchto operátorov aktivizuje na základe tzv. generalizovanej konverzačnej implikatúry (Levinson, 2000). Generalizovaná konverzačná implikatúra sa tu opiera o konvencionalizovanú hierarchiu spoľahlivosti evidenčných jednotiek (porov. kap. 3). Avšak skutočnosť, že v prípade percepčne založenej inferencie hovoriaci vníma primárnu udalosť prostredníctvom sekundárnej udalosti, vedie k vzniku percepčnej vzdialenosti medzi origom a hodnotenou situáciou – sekundárna udalosť je situovaná medzi origom a primárnou udalosťou. Práve táto percepčná vzdialenosť spôsobuje, že hovoriaci môže automaticky predpokladanú (default) epistemickú hodnotu jednotiek neutralizovať[3]. Vyjadrovanie epistemických významov je tak pri týchto operátoroch podmienené kontextom, v ktorom sa realizujú. Ak sa v ich kolokačnej blízkosti v rámci tej istej propozície realizuje iný epistemický operátor s rovnakým skopusom, ale odlišnou epistemickou hodnotou, epistemický komponent aktivovaný implikatúrou sa pri danom evidenčnom operátore neutralizuje, dochádza k jeho deaktualizácii:

(5) *V lete nastalo veľké zatmenie Slnka, ktoré trvalo dve hodiny. Takže* ***očividne asi*** *Zem ako taká prechádza aj v roku 2000 rôznymi zmenami.*

V danej výpovedi sa preferovaná interpretácia evidenčného operátora *očividne* s epistemickým komponentom vysokej miery istoty neutralizuje prostredníctvom epistemickej partikuly *asi*, ktorá v slovenčine vyjadruje strednú, resp. nižšiu mieru istoty (porov. zostupné epistemické hodnoty častíc na osi *určite – pravdepodobne – asi*).

Možnosť neutralizácie epistemického komponentu pri operátoroch percepčne založenej inferencie je daná tým, že inferencia na základe percepčných stôp prítomných v konkrétnej situácii sa opiera aj o isté všeobecné znalosti sveta/encyklopedické vedomosti hovoriaceho. Hovoriaci identifikuje kauzálne vzťahy medzi dvoma udalosťami na základe (i) ich temporálnej následnosti (teda miery prediktability, že realizácia istej udalosti vyvoláva realizáciu inej udalosti),[4] (ii)

---

a usiluje sa identifikovať možné príčiny. Prvý proces vedie ku konštruovaniu anticipačného scenára, druhý zasa ku konštruovaniu explikatívneho scenára (Bradfield, 2008, s. 202).

[3] Generalizované konverzačné implikatúry v zhode s prístupom B. Wiemera a V. Kampf (2012, s. 8) chápeme ako preferované, základné interpretácie. Týkajú sa typového významu výpovedí (čiže stoja medzi typovým významom viet a token významom výpovedí), takže nie sú závislé od odhadov aktuálneho zámeru hovoriaceho (teda ad hoc implikatúr, resp. inferencií), porov. Y. Huang (2007, s. 13 – 18), ale od očakávaní založených na tom, ako sa jazyk zvyčajne používa. Na druhej strane sú však zrušiteľné, anulovateľné, keďže nepatria do oblasti kódu (na rozdiel od konvenčných implikatúr).

[4] Na skutočnosť kauzálnej interpretácie časovo sukcesívnych udalostí upozornila v slovenskom kontexte pri analýze zlučovacieho súvetia J. Kesselová (2010, s. 330 – 331), ktorá konštatuje, že možným sugerovaným záverom pri interpretácii zlučovacieho vzťahu so spojkou *a* je implikácia.

frekvencie, s akou sa dve udalosti zvyknú realizovať simultánne, (iii) počtu možných explanácií istej udalosti, (iv) stupňa kauzálneho prepojenia dvoch udalostí (isté percepčné signály možno vyhodnotiť ako viac alebo menej typické indexy istej udalosti) a pod. Práve tento pravdepodobnostný charakter inferencií spôsobuje, že epistemická sila postulovaná v súvislosti s konkrétnou propozíciou môže byť odlišná v závislosti od komplexnej povahy týchto kognitívnych aspektov pri konceptualizácii situácie.

Zoznam bibliografických odkazov:

BOYE, K.: Epistemic Meaning: A Crosslinguistic and Functional-Cognitive Study. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter 2012. 373 s.

BRADFIELD, R. M.: Cognitive barriers in the scenario development process. In: Advances in Developing Human Resources, 2008, roč. 10, č. 2, s. 197 – 215.

DOLNÍK, J.: Lexikológia. [Lexicology.] Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

FALLER, M.: The deictic core of 'non-experienced past' in Cuzco Quechua. In: Journal of Semantics, 2004, roč. 21, č. 1, s. 45 – 85.

GARRETT, E. J.: Evidentiality and Assertion in Tibetan. Unpublished doctoral dissertation. Los Angeles: UCLA 2001. Dostupné na internete: http://web.linguist.umass.edu/~tibetan/Garrett.pdf

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. [The Syntax of Czech Language.] Olomouc: Votobia 1998. 503 s.

HUANG, Y.: Pragmatics. Oxford: Oxford University Press 2007. 346 s.

KESSELOVÁ, J.: Operátory na rozširovanie a rozvíjanie výpovede. [Operators for extending and evolving an utterance.] In: Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny. [Morphological Aspects of Contemporary Slovak.] Ed. J. Dolník. Bratislava: Veda 2010, s. 326 – 386.

LEVINSON, S. C.: Presumptive meanings. The theory of generalized conversational implicature. Cambridge, M. A.: MIT Press 2000. 480 s.

NUYTS, J.: Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. Amsterdam: John Benjamins 2001. xix + 428 s.

PLUNGIAN, V. A.: The place of evidentiality within the universal grammatical space. In: Journal of Pragmatics, 2001, roč. 33, s. 349 – 357.

Slovenský národný korpus. [Slovak National Corpus.] Korpusová verzia prim-6.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2013. Dostupný na internete: http://korpus.juls.savba.sk.

SQUARTINI, M.: Lexical vs. Grammatical Evidentiality in French and Italian. In: Linguistics, 2008, roč. 46, č. 5, s. 917 – 947.

WIEMER, B. – KAMPF, V.: On Conditions Instantiating Tip Effects of Epistemic and Evidential Meanings in Bulgarian. In: Slověne, 2012, roč. 1, č. 2, s. 5 – 38.

Resumé

Cognitive and functional aspects of expression of attitudes in Slovak

The paper investigates the semantic area of evidentiality in Slovak. In the study evidentiality is seen as a functional-semantic (conceptual) domain whose functions point to a cognitive or communicative foundation for expression of epistemic attitude. It serves as a base upon which the speaker feels entitled to make an assertive statement. The aim of the paper is to prove the hypothesis that the markers of direct perception and perception-based inference differ with respect to the status of the epistemic component present in the meaning of the given units.